

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 70 | 2016 | št. 3-4 (154) | str. 283-542

Aleksander Panjek, *Pravda o spornem hramu. Običaj ustne kupoprodaje nepremičnin med kmeti na Krasu (Tomaj, 1619–20)* • Ivan Vogrič, *Zasedba Bosne in Hercegovine leta 1878 v luči pisem Ivan Mankoča* • Barbara Riman - Kristina Riman, *Slovenci u Hrvatskoj gimnaziji u Zadru od 1897. do 1921. godine* • Grega Žorž, *Italijanska zasedba slovenskih krajev v novembru 1918* • Sašo Cmrečnjak, *Slovenska sprava: zgodovinski pregled* • Jure Gašparič, *Mojca Šorn, Od žive debate do zapisane besede. Dobesedni zapisi parlamentarnih sej kot zgodovinski vir* • Jernej Kosi in Rok Stergar, *Kdaj so nastali »lubi Slovenci«? O identitetah v prednacionalni dobi in njihovi domnevni vlogi pri nastanku slovenskega naroda* • Karin Almasy, *»...za Boga in véro, za cesarja in domovino!« Kultura prevajanja in ideološko usmerjanje v slovenskih šolskih berilih (1848–1918)*

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 70 | 2016 | št. 3–4 (154) | str. 283–542

Izdaja
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
Ljubljana

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Mednarodni uredniški odbor: dr. Tina Bahovec (SI), dr. Bojan Balkovec (SI) (tehnični urednik), dr. Rajko Bratož (SI), dr. Ernst Bruckmüller (AT), dr. Liliana Ferrari (IT), dr. Ivo Goldstein (HR), dr. Žarko Lazarević (SI), dr. Dušan Mlacović (SI) (namestnik odgovornega urednika), dr. Božo Repe (SI), dr. Franc Rozman (SI), Janez Stergar (SI), dr. Imre Szilágyi (H), dr. Peter Štih (SI) (odgovorni urednik), dr. Marta Verginella (SI), dr. Peter Vodopivec (SI), dr. Marija Wakounig (AT)

Za vsebino prispevkov so odgovorni avtorji, prav tako morajo poskrbeti za avtorske pravice za objavljeno slikovno in drugo gradivo, v kolikor je to potrebno. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 31. oktobra 2016.

Prevodi: Saša Mlacović (angleščina, nemščina)

Oblikovanje in oprema: Vesna Vidmar

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija, tel.: (01) 241-1200, e-pošta: info@zgodovinskicasopis.si; <http://www.zgodovinskicasopis.si>

Letna naročnina: za leto/letnik 2016: za nečlane in zavode 32 €, za društvene člane 24 €, za društvene člane – upokojence 18 €, za društvene člane – študente 12 €. Cena tega zvezka v prosti prodaji je 16 € (z vključenim DDV).

Naročnina za tujino znaša za ustanove 45 €, za posameznike 35 € in za študente 25 €.

Plačuje se na transakcijski račun: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2, 1520 Ljubljana LJBASI2X

Sofinancirajo: Publikacija izhaja s finančno pomočjo Javne agencije za raziskovalno dejavnost RS

Prelom in tisk: ABO grafika d.o.o., Ljubljana, november 2016

Naklada: 1000 izvodov

Zgodovinski časopis je evidentiran v naslednjih mednarodnih podatkovnih bazah: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH), Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences, ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art, Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskicasopis.si>
info@zgodovinskicasopis.si

ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

BULLETIN OF THE HISTORICAL ASSOCIATION OF SLOVENIA (HAS)

International editorial Board: Tina Bahovec, PhD, (SI), Bojan Balkovec, PhD, (SI) (Technical Editor), Rajko Bratož, PhD, (SI), Ernst Bruckmüller, PhD, (AT), Liliana Ferrari, PhD, (IT), Ivo Goldstein, PhD, (HR), Žarko Lazarević, PhD, (SI), Dušan Mlacović, PhD, (SI) (Deputy Editor-in-Charge), Božo Repe, PhD, (SI), Franc Rozman, PhD, (SI), Janez Stergar (SI), Imre Szilágyi, PhD, (H), Peter Štih, PhD, (SI) (Editor-in-Charge), Marta Verginella, PhD, (SI), Peter Vodopivec, PhD, (SI), Marija Wakounig, PhD, (AT)

The authors are responsible for the contents of their articles, they must also secure copyrights for the published photographs and figures when necessary. Reprints of articles, photographs, and graphic material are only allowed with explicit permission of the editorial office and must be cited as sources.

The editing of this issue was completed on October 31st 2016.

Translated by: Saša Mlacović (English, German)

Design: Vesna Vidmar

Headquarters and Mailing Address: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenia, phone: +386 1 241-1200, e-mail: info@zgodovinskiasopis.si; <http://www.zgodovinskiasopis.si>

Annual Subscription Fee (for 2016): non-members and institutions 32 €, HAS members 24 €, retired HAS members 18 €, student HAS members 12 €.

Price: 16 € (VAT included).

Subscription Fee: foreign institutions 45 €, individual subscription 35 €, student subscription 25 €
Transaction Account Number: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana,
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2,
1520 Ljubljana LJBASI2X

Co-Financed by: Slovenian Research Agency

Printed by: ABO grafika d.o.o., Ljubljana, November 2016

Print Run: 1000 copies

Historical Review is included in the following international databases: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH), Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences, ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art, Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskiasopis.si>
info@zgodovinskiasopis.si

ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

KAZALO – CONTENTS

Razprave I – Studies I

- Aleksander **Panjek**, Pravda o spornem hramu. Običaj ustne kupoprodaje nepremičnin med kmeti na Krasu (Tomaj, 1619–20).....290–312
Lawsuit over a Disputed Vine-Cellar. The Custom of Oral Purchase and Sale of Real Estate among Peasants in the Karst Region (Tomaj, 1619–20).
- Ivan **Vogrič**, Zasedba Bosne in Hercegovine leta 1878 v luči pisem Ivan Mankoča314–336
The Occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878 as Seen through the Letters of Ivan Mankoč
- Barbara **Riman** - Kristina **Riman**, Slovenci u Hrvatskoj gimnaziji u Zadru od 1897. do 1921. godine338–363
Slovenes in the Croatian *Gimnazija* in Zadar from 1897 to 1921
- Grega **Žorž**, Italijanska zasedba slovenskih krajev v novembru 1918.....364–380
Italian Occupation of Slovene Territory in November 1918
- Sašo **Cmrečnjak**, Slovenska sprava: zgodovinski pregled382–436
Slovene Reconciliation: A Historical Overview
- Jure **Gašparič**, Mojca **Šorn**, Od žive debate do zapisane besede. Dobesedni zapisi parlamentarnih sej kot zgodovinski vir.....438–454
From a Live Debate to the Written Word. Verbatim Records of Parliamentary Sessions as a Historical Source

Razprave II – Studies II

- Uredniško pojasnilo457
- Jernej **Kosi** in Rok **Stergar**, Kdaj so nastali »lubi Slovenci«? O identitetah v prednacionalni dobi in njihovi domnevni vlogi pri nastanku slovenskega naroda458–488
When Did “Dear Slovenes” Come About? Identities in the Pre-National Period and Their Supposed Role in the Formation of the Slovene Nation

Karin Almasy , »...za Boga in véro, za cesarja in domovino!« Kultura prevajanja in ideološko usmerjanje v slovenskih šolskih berilih (1848–1918)	490–508
»... for God and Religion, the Emperor and Homeland!« The Culture of Translation and Ideological Control in Slovene Reading Books (1848–1918)	

Ocene in poročila – Review and Reports

Tomaž Lazar, Poznosrednjeveško topništvo na Slovenskem: raziskave dveh zgodnjih topov iz Pokrajinskega muzeja Ptuj – Ormož / Late-Medieval Artillery in Slovenia: a Study of Two Early Artillery Pieces from the Regional Museum Ptuj – Ormož (Andrej Nared).....	512–518
Winfried Nerdinger (Hg.), München und der Nationalsozialismus. Katalog des NS- Dokumentationszentrums München (Jože Maček)	519–523
Fontes, Izvori za hrvatsku povijest 21, 2015 (Dušan Nećak)	524–529
Jure Ramšak, <i>Ab initio</i> . Moderne ideologije in izgradnja novega urbanega prostora: zgodovina, arhitektura in perspektive kulturnega turizma v Novi Gorici in Raši (Matic Batič)	530–533

* * *

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	534–537
Instructions for Authors	
Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 70, 2016.....	539–542
Annual Content of Zgodovinski časopis – Historical Review 70, 2016	

Razprave II

Uredniško pojasnilo

Med 29. in 31. marcem 2016 je na Inštitutu za vzhodnoevropsko zgodovino (*Institut für Osteuropäische Geschichte*) Univerze na Dunaju potekala delavnica *Kdaj so nastali »lubi Slovenci«*, ki sta jo organizirala prof. dr. Marija Wakounig in dr. Teodor Domej. Ker v okviru delavnice ni bil predviden izid posebne publikacije s prispevki sodelujočih, je bilo zadnji dan posveta dogovorjeno, da bo Zgodovinski časopis ponudil prostor za objavo prispevkov tistih referentov, ki to želijo. V tej številki tako objavljamo prva dva prispevka, ki so ju napisali trije avtorji.

Karin Almasy

»...za Boga in véro, za cesarja in domovino!« Kultura prevajanja in ideološko usmerjanje v slovenskih šolskih berilih (1848–1918)

ALMASY Karin, mag. phil. MA, univerzitetna asistentka, Institut für Theoretische und Angewandte Translationswissenschaft, AT-8010 Graz, Merangasse 70, karin.almasy@uni-graz.at

»...za Boga in véro, za cesarja in domovino!« Übersetzungskultur und ideologische Steuerung in slowenischen Schullesebüchern (1848–1918)

Zgodovinski časopis, Ljubljana 70/2016 (154), št. 3–4, str. 490–508, cit. 58

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (De., Sn., En.)

Šolska berila nudijo dober vpogled v samo-definiranje družb ter vrednote in teme, ki v njih v določenem obdobju prevladujejo. V habsburški monarhiji naj bi slovenska šolska berila vzgajala mladino v pobožne katoličane in cesarju zveste državljane, skratka, v »dobre Slovence«. V teh berilih vsebovana besedila so bila v veliki meri prevodi, vendar je bil v nacionalno-emancipacijskem diskurzu njihov očiten doprinos k razvoju enotnega nacionalnega jezika doslej večinoma prezrt, čeprav veliki napredek v oblikovanju enotnega slovenskega knjižnega jezika – bistvenega temelja za razvoj skupne narodne identitete – brez prevodov sploh ne bi bil mogoč.

Ključne besede: šolska berila; zgodovina šolstva; kultura prevajanja; ideološka vzgoja; razvoj narodnih identifikacijskih kategorij, Avstro-Ogrska

ALMASY Karin, MA, Research Assistant, University of Graz, Department of Translation Studies, AT-8010 Graz, Merangasse 70, karin.almasy@uni-graz.at

“... for God and Religion, the Emperor and Homeland!” The Culture of Translation and Ideological Control in Slovene Reading Books (1848–1918)

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 70/2016 (154), No. 3–4, pp. 490–508, cit. 58 notes

Language Sn. (En., Sn., En.)

School reading books provide a good insight into societies' self-definition and subject matters prevailing in them in a specific period. In the Habsburg Monarchy, Slovene reading books were supposed to raise the youth as devout Catholics and citizens loyal to the emperor, in short, as “good Slovenes”. These readers contained mainly translations; however, their contribution to the development of a uniform national language has been up to now mostly overlooked in the national emancipatory discourse, even though without translations no considerable progress in the formation of a uniform Slovene literary language – an essential basis for the development of a common national identity – would have been possible in the first place.

Key words: reading books, history of education, culture of translation, ideological education, development of national identification categories, Austria-Hungary

Uvod

V pričujočem prispevku bo najprej predstavljena ključna vloga razvoja modernega šolstva v Habsburški monarhiji v drugi polovici 19. stoletja. Šele po reformah šolstva, ki jih je spodbudila revolucija leta 1848, in njihovem doslednem uveljavljanju tudi v »temnem desetletju neoabsolutizma«,¹ se je začela polagoma širiti pismenost prebivalstva, prvič pa je tudi prišlo do enotnega državnega usmerjanja vzgoje in izobraževanja mladih. Pri tem imajo prva moderna – ne več izključno verska – šolska berila pomembno vlogo. Prispevek bo osvetlil pozitivni vpliv tovrstne centralizacije šolstva na razvoj slovenskega jezika in razvoj skupne narodne identitete,² kar nasprotuje tradicionalnemu, nacionalno-negativnemu pogledu na to okoliščino, ki obžaluje, da do leta 1918 »Slovinci nismo sami odločali v šolstvu in je bil izpostavljen naš narod na vsem ozemlju tujim vplivom«.³ Prevodi so bili pogosto rabljeni, saj slovenščina kot narodni jezik sredi 19. stoletja še ni bila sposobna iz lastne izvirne produkcije pokrivati različna vsebinska in znanstvena področja. Raznovrstni viri bodo naposled ilustrirali, kakšna stališča so zastopali različni akterji produkcije šolskih beril in kako pomembno vlogo – pogosto v preveliki meri spregledano – so imeli pri vzgoji mladine ter izoblikovanju enotnega slovenskega jezika in skupne slovenske identitete prevodi. S prispevkom želim s konkretnimi primeri prikazati, da sta prav centralizacija šolstva in uporaba prevodov odločilno prispevala k normiranju, standardizaciji in izoblikovanju knjižne slovenščine ter skupne narodne identitete.

Začetki sodobnega šolstva

Čeprav je Marija Terezija že leta 1760 ustanovila Študijsko dvorno komisijo (*Studienhofkommission*), predhodnico prosvetnega ministrstva, in je bilo avstrijsko šolstvo leta 1770 prvič razglašeno kot »politikum« oziroma zadevo v domeni države, ter je bila leta 1774 uvedena splošna šolska obveznost, segajo začetki resnične modernizacije avstrijskega šolstva šele v čas po revoluciji leta 1848. V obdobju pred

¹ Prim. za šolstvo na lokalni ravni: Almasy, *Wie aus Marburgern "Slowenen" und "Deutsche" wurden*, str. 114–167.

² Glej tudi: Kosi, *Kako je nastal slovenski narod*, str. 89–127.

³ Ostanek, "Ob 200-letnici slovenskih šolskih knjig", str. 5.

letom 1848 o rednem obiskovanju šol in doslednem opismenjevanju širšega dela prebivalstva še ne moremo govoriti, saj so se ob notoričnem pomanjkanju denarja in prisilnih ukrepih varčevanja, pa tudi ob trdovratnem upiranju (zlasti kmečkega) prebivalstva, šole marsikje šele mukoma uveljavljale. Vsebinsko je prevladovala stanovsko-fevdalna vzgoja, osrednjo vlogo pa sta imela verski in moralni nauk, ne posredovanje znanja.⁴

Do temeljnih reform šolstva, ki so ustvarile osnovo za sodobno šolstvo, kakršno se je v glavnih orisih v Avstriji ohranilo do danes, je prišlo šele med meščansko revolucijo leta 1848. Ustanovljeni so bili C. kr. ministrstvo za bogočastje in pouk (*Ministerium für Cultus und Unterricht*) ter deželne šolske uprave (*Landesschulbehörden*);⁵ sprejeta sta bila mejnika v zakonodaji reformiranega šolstva: leta 1849 Osnutek organizacije gimnazij in realk v Avstriji (*Organisationsentwurf*)⁶ in leta 1869 Državni osnovnošolski zakon (*Reichsvolksschulgesetz*).⁷

Čeprav je kazalo, da se bo s konkordatom leta 1855 in z neoabsolutizmom bitka za ločitev šolstva od cerkve samo še podaljšala, je konec šestdesetih let 19. stoletja oblastem vendarle uspelo pregnati cerkveni vpliv tudi iz ljudskih šol. Leta 1868 je država preko ministrstva vendarle prevzela položaj najvišjega vodstva in nadzora šolstva.⁸

S tem je bila povezana tudi produkcija šolskih knjig, monopol nad njo pa je prvič prešel v domeno državne oblasti, tedaj vlade Marije Terezije. Leta 1772 je bila v ta namen ustanovljena založba *Verlag der deutschen Schulanstalt*, osrednja institucija za oblikovanje učnih gradiv, leta 1855 preimenovana v *k.k. Schulbücher-verlag* (C. kr. založba šolskih knjig).⁹ Izdajanje šolskih knjig sta Marija Terezija in Jožef II. zaupala predvsem tej založbi, vendar je zaradi velike potrebe po šolskem čtivu kmalu prišlo do decentralizacije in ustanovitve več podružnic, med drugim tudi v Ljubljani, Gradcu in Trstu. Za izdajanje slovenskih šolskih beril je bila zlasti pomembna tržaška šolska založba, ki je obstajala med letoma 1845 in 1857. Ta je namreč natisnila prve slovenske učbenike v gajici, ki so bili v slovenskih šolah v rabi tudi še potem, ko založba ni več obstajala.¹⁰

Po letu 1850 je ponovno prišlo do centralizacije in podružnice so bile ukinjene. Država je sicer polagoma opuščala monopol nad izdajanjem učbenikov (zasebne založbe so smele tiskati šolske knjige za višje šole že od leta 1850, za ljudske šole pa

⁴ Izčrpneje o šolstvu pred letom 1848 glej: Engelbrecht, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens II*; Schmidt, *Zgodovina šolstva in pedagogike II*; Domej, "Sprachpolitik und Schule in Kärnten".

⁵ Institucionalna zgodovina teh ustanov je doživela več prekinitev v delovanju; med letoma 1860 in 1867 je bilo prosvetno ministrstvo ukinjeno, v okviru Državnega ministrstva je obstajal samo še t. i. *Unterrichtsrat*. Deželne šolske uprave, ustanovljene 1850, so bile že leta 1855 razpuščene, saj je bil s konkordatom vrhovni nadzor nad nižjim šolstvom prenesen na Cerkev, s čimer so postale deželne šolske uprave odvečne. Ponovno so bile uvedene šele leta 1868. Prim. Engelbrecht, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens IV*, 58.

⁶ Ministerium für Cultus und Unterricht, *Entwurf der Organisation der Gymnasien*.

⁷ Franc Jožef I, *Reichsvolksschulgesetz 1869*, 277–288.

⁸ Franc Jožef I, 48. *Gesetz vom 25. Mai*.

⁹ K zgodovini založbe prim. Mikoletzky, *200 Jahre Österreichischer Bundesverlag*.

¹⁰ Schmidt, *Zgodovina šolstva in pedagogike III*, 224.

od leta 1869), kar je botrovalo večji pestrosti v šolskem založništvu in pojavu svobodne konkurence. Ministrstvo si je hkrati še zmeraj pridrževalo pravico do odobritve oz. aprobacije vsebinske »ustreznosti učbenikov in beril«.¹¹ Ta učna gradiva so bila nadvse pomembna, saj »naj se v šoli [...] serce učencov oživi za Boga in véro, za cesarja in domovino; za resnico in pravico ogreje«.¹² Z njimi naj bi vzgajali cele generacije Slovencev v dobre katoličane in cesarju zveste državljane, skratka, v »dobre Slovence«.

Berila kot odraz kánona avstroslavističnih vrednot in tém

Šolske knjige so pomembni viri odgovorov na vprašanja o samodefiniranju družb. Z njimi lahko rekonstruiramo kánone vrednot, tem in literature, ki v neki družbi v določenem trenutku prevladujejo. Prav v 19. stoletju jezik in šola stopata v ospredje tudi kot nosilca nacionalizacije; s šolo (in šolskimi knjigami) se odvije prva, temeljna (ideološka) vzgoja mladih, saj se pot v sodobno družbo ni začela utirati prej, preden ni bilo doseženo naslednje: a) bistvena razširitev mreže šol in intenziviranje obiskovanja šole, b) vključitev narodnostno relevantnih vsebin, denimo nacionalnega knjižnega kánona, pa tudi pesmi, v pouk – zlasti v višjih šolah.¹³

V 19. stoletju so prevladovala univerzalne, enciklopedične šolske knjige, tako imenovana berila (ali tudi čitanke, nem. *Lesebücher*), ki so predstavljala posebno vrsto antologij: bila so nekakšni šolski kompendiji znanja, vzgojno-moralnih smernic in književnih besedil, s katerimi se je izvedel malone ves letni pouk. Niso pa to bile samo literarne antologije, temveč so vsebovala tudi strokovne tekste za poučevanje realij (naravoslovni predmeti). Monografski učbeniki, kakršne poznamo danes (zlasti za naravoslovne in poklicne predmete), so se začeli pojavljati šele po 60. letih 19. stoletja. Berilo naj bi obsegalo »poezijo [...] kratke moralne pesmi, pregovore, poetične pripovedi in opise, basni, uganke [...] pripovedi v nevezanem govoru, namenjene poučevanju moralnih resnic; – bajke; – pravljice [...] pa tudi] prirodoopis, opise živali, njihove koristi in škodljivosti [...] ter] zemljepis in narodopisje, denimo: opise posebnosti dežel; opise cesarstva [...] opise in pripovedi iz življenja posamičnih narodov«.¹⁴

¹¹ Izvirnik: »ueber die Zulässigkeit der Lehr- und Lesebücher entscheidet nach Anhörung der Landesschulbehörde der Minister für Cultus und Unterricht«, Ministerium für Cultus und Unterricht, Nr. 16. *Erlass des Ministers*.

¹² Tako je pojasnjen smisel, namen in ukaz Ministrstva na prvi strani Slomškovega *Velikega berila*. Prim. Slomšek, *Veliko berilo in pogovorilo*, 1.

¹³ Hroch, *Das Europa der Nationen*, 103.

¹⁴ Izvirnik: »Poäsie [...] kurze moralische Lieder, Sprichwörter, poetische Erzählungen und Beschreibungen, Fabeln, Rätsel [...] Erzählungen in ungebundener Rede, denen Belehrung und moralische Wahrheiten zu Grund liegen; – Sagen; – Märchen [...] sowie] Naturgeschichte, Beschreibungen der Thiere, ihres Nutzens oder Schadens [...] und] Geographie und Völkerkunde, wie: Beschreibungen der Ländermerkwürdigkeiten; Reichsbeschreibungen [...] Beschreibungen und Erzählungen aus dem Leben einzelner Volkerstämme«. O tem podrobneje v načrtu za zasnovno prvega gimnazijskega berila, ki so ga na srečanju Slovenskega društva 13. januarja 1850 obravnavali, sprejeli in predložili ministru, ta pa ga je nato tudi potrdil. Prim. ARS, *Plan zur Abfassung des slovenischen*.

Univerzalistična zasnova šolskih učbenikov je izhajala iz (predmarčevske) želje duhovnih in posvetnih avtoritet, da bi preprostemu ljudstvu izročile eno samo »hišno knjigo«, iz katere bi moglo črpati vse potrebno znanje (oziroma tisto, kar so avtoritete smatrale za nujno) in ki bi nadomestila vse druge knjige, »saj naj bi dobro šolsko berilo, še posebno tisto za višji razred ljudske šole, kot hišna in ljudska knjiga požlahtnilo in poučno vodilo življenje družin tudi po koncu šole.«¹⁵ Ta koncept seveda poraja vprašanja vsebinskega nadzora in ideološkega usmerjanja. Zlasti če besedila v učbenikih, berilih in antologijah razumemo kot *refractions* oziroma če izbor, priredbo, krajšanje, drobljenje, opisovanje z drugimi besedami, ponovno pisanje in prevajanje za določeno občinstvo razumemo kot *rewriting*, je očitno, kako tesno so ta vprašanja povezana: »Vsakršno ponovno pisanje (*rewriting*), ne glede na njegov namen, odraža določeno ideologijo in poetiko ter kot tako manipulira književnost, da v določeni družbi funkcionira na določen način. *Rewriting* je manipulacija v službi moči.«¹⁶

Obenem pa je zaradi svoje tematske raznolikosti in univerzalnega namena – učencem celega letnika posredovati vse potrebno znanje – mikaven vir zgodovinskega raziskovanja, če nas zanimajo implicitno oz. eksplicitno vsebovane vrednote in drže ter prevladujoči kanon tem in literature, ki ga je habsburška monarhija v drugi polovici 19. stoletja posredovala slovenski mladini. Ideološko usmerjanje v šolskih berilih si je brez dvoma prizadevalo vzgojiti slovensko mladino v strpne državljane, dobre katoličane in cesarju zveste patriote.

Docela v smislu avstroslavizma¹⁷ naj bi, kot se je dobro izrazil neki ocenjevalec, »stopilo v ospredje skupnodržavljansko, velikoavstrijsko stališče. Ne tisto, kar ločuje, marveč to, kar povezuje, naj se poudari. Šola naj neguje [...] avstrijstvo in učence osvobaja vsakršne ozkogledne navezanosti na posamično provinco ali enostransko priključevanje k sorodnim rodovom in jezikom.«¹⁸ Hkrati naj bi se »v harmoničnem sožitju s to državno idejo [...] izrazila ljubezen do lastnega naroda kot enega izmed otrok 'velike Avstrije', do ožje domovine, do jezika in kulture, do ljudskih običajev in navad.«¹⁹ Čeprav med zvestobo cesarju in slovensko narodno

¹⁵ Izvirnik: »weil ein gutes Schullesebuch, und insbesondere dasjenige für die obersten Volksschulklasse, auch noch über die Schule hinaus als Haus- und Volksbuch auf das Familienleben belehrend und veredelnd einwirken soll«, ARS, Aktennummer 3216, "Kapitular-Konsistorium äußert sich.

¹⁶ Izvirnik: »All rewritings, whatever their intention, reflect a certain ideology and a poetics and as such manipulate literature to function in a given society in a given way. Rewriting is manipulation, undertaken in the service of power.«, Bassnett in Lefevere, "General Editors preface", v: Lefevere, *Translation, rewriting, and the manipulation*, VII.

¹⁷ Glej bolj podrobno: Moritsch, *Der Austroslavismus*.

¹⁸ Izvirnik: »[Es soll] der gesamtstaatliche, der grossösterreichische Standpunkt in den Vordergrund [treten]. Nicht, was trennt, sondern was verbindet, soll betont werden. Die Schule soll das Oesterreichertum [...] kultivieren und die Schüler jede engherzige Anhänglichkeit an die einzelne Provinz und über jeden einseitigen Anschluss an Stamm- und Sprachverwandte erheben«, NUK, Rokopisna zbirka, Gutachten [zu Skets Lesebüchern].

¹⁹ Izvirnik: »Im harmonischen Zusammenklang mit dieser Staatsidee sollte sich die Liebe zu unserem eigenen Volke, als einem der Kinder der 'Riesen Austria', äussern, zu unserer engeren Heimat, zu unserer Sprache und Kultur, zu unseren Volkssitten und Gebräuchen.« [Podčrtave v izvirniku.] NUK, Rokopisna zbirka, Hauptgrundsätze fuer die Verfassung Slovenischer Lesebücher.

zavestjo ali v nihanju med širšim in ožjim pojmovanjem domovine dolgo ni bilo zaznati posebnega neskladja, pa je začelo v poznejših desetletjih in zlasti med prvo svetovno vojno v habsburški monarhiji vse pogosteje prihajati do sporov o vsebinski usmerjenosti šolskih učbenikov. Narodnostno slovenska usmerjenost se je vse bolj odmikala od skupnoavstrijske pripadnosti; vse glasnejša so postajala opozorila na pomanjkanje celoavstrijskega patriotizma in »panslavistično agitacijo« v nekaterih slovenskih šolskih berilih.²⁰

Pozitivni učinki šolskopolitične centralizacije na Dunaju

Ne le v družbenopolitično-ideološkem, temveč tudi v jezikovnem smislu so učna gradiva v drugi polovici 19. stoletja bistveno prispevala k povezovanju slovenskih ozemelj. Če si predočimo situacijo zgodnjih 50-ih let 19. stoletja, se nam pokaže naslednja slika: pravkar se je s t. i. abecedno vojno oziroma črkarsko pravdo razrešila ortografska zmeda različnih pisnih sistemov. Skoraj na vseh področjih je primanjkovalo strokovne terminologije, zlasti v naravoslovju in pravožnanstvu. V lastni produkciji se še niso povsem oblikovale vse besedne vrste,²¹ tudi o enotnem normativnem pravopisu še ni bilo govora. Trije v nadaljevanju podrobneje predstavljeni primeri podpirajo argument pozitivnega vpliva centralizacije šolstva na razvoj slovenskega jezika:

1. **Enotna pisava.** Črkarska pravda se naposled ni zaključila v internem krogu tedanjih slovenskih intelektualcev, četudi se tradicionalna slovenska naracija²² osredotoča zlasti nanje, temveč – z zakonodajo – na Dunaju, iz česar je razvidna tudi moč prestolnice in skupnega šolskega sistema. Dvorna komisija je v vseh učbenikih in uradnih objavah leta 1833 prepovedala uporabo metelčice in leta 1838 dajničice. S tem sta bili ti dve pisavi de facto izločeni iz tekme. Leta 1849 je ministrstvo nadalje določilo, da se smejo šolske knjige

²⁰ Pričujoči prispevek nudi vpogled v doktorsko disertacijo avtorice oz. je povzetek trenutnih raziskovalnih dognanj. Problematika omenjene »panslavistične agitacije« bo podrobneje predstavljena v eni izmed prihodnjih objav.

²¹ Bržkone zadošča samo omemba, da je denimo prvi slovenski roman *Deseti brat* Josipa Jurčiča izšel šele leta 1866, aktivnejša produkcija slovenskih dram pa se je začela šele z ustanovitvijo Dramatičnega društva leta 1867 in ob pomoči prvih prevodov. Prim. k slednjemu: Pignar Tomanič, "Versuch eines Habitus-Konzeptes".

²² Poljudnoznanstvena – po mojem mnenju pretirano poenostavljena – različica črkarske pravde se osredotoča na obdobje med letoma 1831–1833 in na intelektualni disput med pristaši in nasprotniki metelčice na Kranjskem – s popularnimi predstavniki Jernejem Kopitarjem, Matijo Čopom in Francetom Prešernom. Dosti manj se tematizira Dajnkova (predvsem na Štajerskem) precej razširjena pisava oziroma tudi Ljudevit Gaj in nastanek ter ilirsko ozadje gajice, kot tudi konkretne vsebinske omejitve in okoliščine – denimo zakonodaja. Primer tega je opis abecedne vojne, ki ga najdemo na slovenski strani Wikipedije. Nedolgo tega [spomladi 2015 je poenostavljeno obliko tega na intelektualni disput zvedenega spora iz 1830-ih let gledališko uprizoril tudi Ivo Svetina (v drami *ABC oder Krieg*). Prim.: https://sl.wikipedia.org/wiki/Slovenska_abecedna_vojna; Schmidt, *Zgodovina šolstva in pedagogike II*, str. 226–231. in skraćeno v: Stabej, "Abecedna vojna". Za bolj objektivno in obsežnejšo analizo črkarske pravde glej zlasti Hösler, *Von Krain zu Slowenien*, str. 181–197.

tiskati samo še v gajici, kar je izločilo tudi bohoričico. Leta 1851 pa je bilo odločeno, da morajo učbeniki tako ortografsko kot slovnično uporabljati samo pisavo, opredeljeno v Državnem zakoniku (*Reichsgesetzblatt*), »stilizacija« Državnega zakonika pa mora obveljati kot »smernica«, s čimer se je dokončno uveljavila gajica.²³ Lahko samo pritrdimo ugotovitvi Joachima Höslerja, da je bila črkarska pravda »administrativno odločena od zunaj«.²⁴ To je toliko bolj pomembno, če pomislimo, da so se ravno škofije, zlasti ljubljanska, še dolgo upirale poenotenju pisave in enotni uporabi gajice ter drugih regionalnih (štajerskih) različic slovenščine. Po letu 1848 je ljubljanska škofija zahtevala ponovno ustanovitev podružnice založbe šolskih knjig v Ljubljani, ki je sicer delovala do leta 1831. Poleg argumenta ekonomskih prednosti za mesto, ki so ga zagovarjali tudi gubernij, Novice in učiteljske konference na Kranjskem, je ljubljanskemu konzistoriju gotovo šlo predvsem za to, da bi uveljavil lastne predstave o jeziku. »[Z]aradi ozkih 'kranjskih' jezikovnih nazorov ljubljanskega konzistorija, ki bi jih v domači založbi lažje uveljavljal, kot jih je mogel v dunajski«,²⁵ je jezikovnemu normiranju slovenskega jezika in narodnemu razvoju nedvomno koristilo, da tej zahtevi ni bilo ugodeno in se je šolstvo vodilo centralno z Dunaja.

2. **Enotni pravopis.** Še desetletja po dokončni uveljavitvi gajice kot enotne pisave so se regionalne jezikovne različice močno razlikovale med seboj. V spisih in izvedenskih mnenjih v postopku aprobacije šolskih knjig pogosto naletimo na jezikovno-stilistične in slovnične spore, ki so se vnmali zlasti med štajerskimi in kranjskimi jezikovnimi različicami. Ministrstvo je v postopkih aprobacije – gotovo tudi zato, da bi uveljavilo enotno slovensko jezikovno normo in zajezilo regionalne različice, ob tem pa doseglo kar največji konsenz (ter preprečilo nepotizem in usluge med bližnjimi sodelavci) – za »izvedensko mnenje« vselej zaprosilo deželno vladno katere druge kronovine; kadar je bil avtor učbenika iz Kranjske, so to ekspertizo običajno zahtevali od štajerskega izvedenca, če je bil urednik berila iz Štajerske, pa so se obrnili na kranjskega.²⁶ Tudi na tej ravni vpletenih akterjev in organov odločanja lahko s proučevanjem originalnih virov relativiramo izjavo, da »Slovenci nismo sami odločali v šolstvu«.²⁷ Minister je sicer imel pri odločanju zadnjo besedo, a se je vselej opiral na priporočila deželnih šolskih uprav, ki so se sklicevala na »izvedenska mnenja«. Izvedenci pa so bili brez izjeme slovenski šolniki, torej tudi sami učitelji, avtorji učbenikov, uredniki beril, ravnatelji šol, šolski svetniki, šolski inšpektorji in podobno – kdo drug bi sicer lahko

²³ Natis celotnega odloka: Frommelt, *Die Sprachenfrage im österreichischen Unterrichtswesen*, str. 145. Prim. tudi: Hojan, "Slovenska šolska knjiga ob 200-letnici", str. 27 f; Schmidt, *Zgodovina šolstva in pedagogike III*, str. 113–116.; Lokar, "Bleiweis in Novičarji v borbi", 40. in Hösljer, *Von Krain zu Slowenien*, str. 190.

²⁴ Prav tam, str. 189.

²⁵ Schmidt, *Zgodovina šolstva in pedagogike III*, str. 116f.

²⁶ O tem bo kmalu izšel obsežnejši prispevek: Almasy, "«...za Boga in véro, za cesarja in domovino!» [neobjavljeni rokopis].

²⁷ Ostanek, "Ob 200-letnici slovenskih šolskih knjig", str. 5.

podal strokovno oceno kakovosti slovenske šolske knjige? Če nek učbenik ni izšel ali pa so ga pri izidu ovirali, so bili za to v veliki meri odgovorni prav slovenski strokovnjaki.²⁸

Prvi normativni pravopis, ki so ga nemudoma začeli uporabljati tudi v šolah, je na pobudo C. kr. založbe šolskih knjig, kjer je leta 1899 tudi izšel, zasnoval Franc Levec na osnovi Pleteršnikovega slovarja. Že v prošnji, s katero se je tedanji centralni direktor založbe Fran Šuklje zavzemal za tak pravopis, omenja »ta čas zares kaotično razcepljenost pisne rabe slovenskega jezika in s tem pogojeno nujnost avtoritativne regulacije le-tega«.²⁹

3. **Oblikovanje (strokovne) terminologije.** Centralizacija šolstva je spodbudila tudi druge temeljne težnje po normiranju: za jezikovno enotnost šolskih knjig so si v veliki meri prizadevali Fran Miklošič in njegovi učenci Matej Cigale, Anton Janežič in Ivan Navratil.³⁰ Na področju razvoja terminologije naravoslovnih predmetov je oral ledino zlasti Matej Cigale, član uredništva Državnega zakonika (*Redaction-Bureau des Reichsgesetzblattes*), terminološke komisije za pravno terminologijo slovanskih jezikov³¹ in več desetletij »pomožni korektor« za slovenski jezik na prosvetnem ministrstvu na Dunaju. Pripravljal je ekspertize za šolske knjige, nekatere knjige v celoti predelal ali tudi sam napisal, poleg tega je (predvsem iz nemščine) za učbenike prevedel številna besedila.³² Cigale si je dolga desetletja prizadeval za oblikovanje slovenske terminologije (predvsem na področju prava in naravoslovja) in po pravici velja za utemeljitelja slovenskega strokovnega jezika, čeprav se številni njegovi neologizmi niso uveljavili. Pri terminološkem delu je strokovno izrazje pogosto prevzemal iz drugih slovanskih jezikov, zlasti iz ruščine in češčine. Tudi v tem primeru se kaže moč šolstva – novoustvarjena terminologija naj bi se uporabljala predvsem v prevedenih učbenikih za naravoslovne predmete.³³

Prevodi – »tuje blago« ali »lepa cvetica v domačem vrtu«?

Habsburška monarhija vsekakor lahko velja za »prostor večkulturne komunikacije«, v katerem so bile različne oblike prevodov – za uradno rabo v institucionalizirani obliki oziroma za neformalno v vsakdanjem življenju – samoumevni del

²⁸ Najbolj odmeven primer tovrstnega oviranja »kolegov« je negativna ekspertiza ravnatelja ljubljanske gimnazije Johanna Kleemanna, ki se je v zvezi z berilom Ivana Macuna *Cvetje slovenskiga pesništva* skliceval na uničujoče kritike Jeriša, Cigaleta, Potočnika in Metelka. Prim. ARS, *Schreiben von Kleemann an die*; Schmidt, *Zgodovina šolstva in pedagogike III*, str. 95; Almasy, "...za Boga in véro, za cesarja in domovino!"

²⁹ Izvirnik: »die derzeitige geradezu chaotische Verfahrenheit des slowenischen Schriftgebrauchs und die hiedurch bedingte dringende Nothwendigkeit einer autoritativen Regelung derselben«, ARS, *Herstellung eines slowenischen Regel- & Wörterverzeichnis*.

³⁰ Lokar, "Bleiweis in Novičarji v borbi", str. 132.

³¹ Hebenstreit/Wolf, "Eine Rechtsterminologie"; Cigale, *Znanstvena terminologija*.

³² Kolarič, "Cigale, Matej (1819–1889)".

³³ Petioky, "Zur nichtliterarischen Übersetzungstätigkeit in der Donaumonarchie".

življenja prebivalcev.³⁴ V primeru slovenščine so bili prevodi vsekakor pomembno sredstvo posredovanja idej in znanj iz drugih jezikov, saj je bil jezik višjega šolstva in celotnega prenosa znanja na višji ravni seveda nemščina, iz katere se je tudi največ prevajalo.³⁵ V povezavi s to tematiko je treba najprej imeti pred očmi ciljno skupino. Za dvo- ali večjezične izobražene bralce ni bilo treba prevajati določenih žanrov, ker so jih tako ali tako prebirali v nemščini (in drugih jezikih). Zanje je bila odločitev, da berejo ali celo sami ustvarjajo v slovenščini, povsem zavestno dejanje, »[i]zobražencu je slovenska literatura pomenila nacionalno manifestacijo«. ³⁶ Prva lastna literarna – ne več cerkvena – produkcija slovenskih besedil se je razvijala zlasti na področju pesništva, nastajali pa so tudi zgodovinski romani in povesti; skozi prvo se je izražala zlasti ustvarjalnost slovenskega jezika, skozi slednje pa so se prenašale narodne ideje (o lastni slavi in preteklosti). Razen tega so bila živa prizadevanja, da za zgoraj omenjene besedilne vrste, v katerih je že bila na voljo izvirna produkcija, prevodov ne bi dovoljevali.³⁷

Šele z začetkom opismenjevanja večjega dela prebivalstva so postali prevodi nujni. Po podatkih popisa iz leta 1910 je znalo na Koroškem, Kranjskem in Primorskem pisati in brati 50 do 60 % prebivalcev, na Spodnjem Štajerskem pa 60 do 70 %, ³⁸ ki pa obenem ni posedovalo jezikovnih kompetenc za branje tujejezične književnosti v izvirniku. S tem je mogoče pojasniti množično prevajanje izbranih vrst besedil za to ciljno občinstvo, npr. preproste moralne povesti, kratke zgodbe, vaške povesti, črtice, basni pa tudi drame. »Prevajalski načrti so v pretežni meri vsebovali tako imenovano literaturo ‚za prosti narod‘«³⁹ – te naloge se je dejavno lotila zlasti Mohorjeva družba v Celovcu.

Kljub velikemu pomenu prevodov za razvoj enotnega narodnega jezika, ki je zmožen sam pokrivati vsa funkcijska področja, je nacionalno-emancipacijski diskurz pogosto prezrl njihov prispevek: treba je bilo »oblikovati nacionalno bazo, ki bi se tako navznoter kot navzven potrdila kot simbolni kapital, s katerim bi v hegemonialno strukturiranem družbenopolitičnem polju nastopali kot enakovredni soigralec«. ⁴⁰ Zato so se osredotočali na »izvirnost in čistost«, na »sveti izvirnik«, kar je prevodom že vnaprej namenjalo podrejen položaj. Ta dolgo prevladujoča perspektiva je denimo

³⁴ Več o prevodih in večjezičnosti v Habsburški monarhiji gl.: Wolf, *Die vielsprachige Seele Kakanien's*, str. 87–193.

³⁵ K temu glej predvsem raziskavo Ericha Prunča, ki se je prva obsežneje posvetila tej premalo raziskani tematiki in je dosegljiva v bibliografski bazi podatkov Tradok: Prunč, *Deutsch-slowenische/kroatische Übersetzung 1848–1918*. ter na spletu: <https://itad2.uni-graz.at/pub/tradok/>.

³⁶ Hladnik, "Svobodno po nemškem poslovenjeno.", str. 191.

³⁷ Prav tam, 191 ff. Prunč, *Deutsch-slowenische/kroatische Übersetzung 1848–1918*, str. 163–175, 168. pa tudi Hladnik, "Vloga prevoda v slovensko-nemški literarni", str. 109f.

³⁸ V mestih so bile te številke bistveno višje kot na deželi; prepad je obstajal tudi med spoloma. Prim. Rumpler/Seeger, *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, knj. IX*, str. 228 sl.

³⁹ Hladnik, "Svobodno po nemškem poslovenjeno.", str. 192 sl.

⁴⁰ Izvirnik: »Es galt nationalen Besitzstand aufzubauen und nach innen und außen als symbolisches Kapital auszuweisen, um im hegemonial strukturierten gesellschaftspolitischen Umfeld ein gleichwertiger Mitspieler zu werden«. Prunč, "Hypothesen zum Gattungsprofil deutsch-slowenischer Übersetzungen", str. 12.

opazna v besedah Josipa Stritarja: »Kar se tiče prevodov, je moja misel ta: prevode samo za silo! Prevod je vedno le tuje blago; kdor more, naj spiše kaj izvirnega. Samo kar je izvirno, domače, to je naše.«⁴¹ S širjenjem narodne zavesti se je vedno bolj prenašal tudi narativ o prevodih, ki naj se pojavljajo »samo za silo« oziroma so »tuje blago«; Stritarjeva drža je nedvomno tipična za iztekajoče se 19. stoletje – čeprav je jasno, da tako velik napredek v oblikovanju enotnega slovenskega knjižnega jezika in skupne narodne identitete v odločilni drugi polovici 19. stoletja brez prevodov sploh ne bi bil možen. Prevodi so bili temeljni pogoj za uveljavitev šolstva na širšem območju monarhije in nepogrešljivi pri zasnovi zanj potrebnih učbenikov. Ker slovenska književnost še ni nudila »za šole uporabne vsebine v zadostnem obsegu in raznolikosti«, naj bi – kot je bilo zapisano tudi v Osnutku organizacije – ta primanjkljaj medtem pokrivali z »dobrimi prevodi«. ⁴² V veliki večini primerov je šlo pri tem za prevode iz nemščine, in sicer iz nemških čitank, ki so že bile na voljo.⁴³ Obenem so v slovenska berila vključevali besedila iz tedaj že bolje razvitih slovanskih književnosti, npr. iz obstoječih čeških čitank. V duhu specifične južnoslovanske povezanosti se je prevajalo tudi iz srbščine in hrvaščine.⁴⁴

Na začetku obdobja modernizacije šolstva, zlasti v 50-ih letih 19. stoletja, so v uradnih dokumentih in zakonskih besedilih povsem odprto in pogosto omenjali prevajanje.⁴⁵ Že avtorja Osnutka organizacije Franz Exner in Heinrich Bonitz sta se zavedala nujnosti prevajanja, v »magni karti« avstrijskega izobraževanja sta leta 1849 v povezavi s slovanskimi jeziki namreč zapisala: »Ker je vsebina berila enako pomembna kot vzorna oblika čtiva, ni nobenih pomislov in je celo priporočljivo, da v primerih, kjer nacionalna literatura posameznih slovanskih jezikov ne nudi zadostnega nabora besedil za obravnavo na področjih zgodovine, geografije in prirodopisja, te potrebe pokrijemo s kakovostnimi prevodi iz drugih jezikov.«⁴⁶

⁴¹ Stritar, *Zbrano delo. Sedma knjiga. Pogovori*, str. 203.

⁴² Izvirnik: »Wenn die Literatur einer Sprache einen in den Schulen anwendbaren stofflichen Inhalt von genügender Menge und Mannigfaltigkeit nicht darbietet, um durch ihm die gestellten Zwecke zu erreichen, so ist dem Mangel einstweilen durch gute Uebersetzungen abzuheffen.« Ministerium für Cultus und Unterricht, *Entwurf der Organisation der Gymnasien*, str. 28f.

⁴³ Primer tega je zbirka čitank Johanna Mozarta za avstrijske gimnazije, prim. Mozart, *Deutsches Lesebuch für die unteren Klassen*.

⁴⁴ Pri zasnovi gimnazijskih učbenikov so se slovenski avtorji dokazano zgledovali po: Čelakovský, *Česká čítací kniha pro nižší třídy gymnasiální*. Več o čeških berilih in znotrajslovanski izmenjavi zlasti v raziskavi Newerkla, "Diglossie im Schulwesen in Böhmen"; Newerkla, "Die Rolle der russischen und anderer Literaturen"; tudi o jezikovnih in predstavni svetovih v »rutenških« učbenikih Galicije sta na voljo študiji, prim. Moser, "Ruthenische" (ukrainische) *Sprach- und Vorstellungswelten*; Hofeneder, *Galizisch-ruthenische Schulbücher*.

⁴⁵ V aktih pogosto najdemo dopise Ministrstva z vprašanjem, ali obstaja potreba po prevodih določenih šolskih učbenikov; presoja kakovosti prevodov je nato v domeni deželne vlade. V spisu o slovenskem prevodu učbenika »*Kurze Reichs- und Länderkunde des Kaiserthumes Österreich*« iz leta 1858 sta denimo »slovenski prevod oba omenjena recenzenta ocenila kot zelo dober« Izvirnik: »die slovenische Uebersetzung wird von den beiden genannten Rezensenten als eine sehr gelungene bezeichnet«. Prim. ARS, "Realschuldirektion überreicht zwei Gutachten über slovenische Uebersetzung".

⁴⁶ Izvirnik: »Da der Gedankeninhalt des Lesebuches ein eben so wesentliches Moment ist, als die mustergiltige Form der Lesestücke, so ist es unbedenklich und sogar rathsam, wo die

Kljub zgoraj citiranemu prevladujočemu negativnemu mnenju o prevodih, ki ga je zagovarjal tudi Josip Stritar, so se pojavljali tudi bolj pragmatični nasprotni glasovi slovenskih šolnikov tistega časa. Zanimiv je odziv Henrika Schreinerja (1850–1920) na očitke nekega izvedenca, češ da je v IV. del Čitanke za obče ljudske šole⁴⁷ vključil preveč prevodov:

»Rec.(enzent) slednjič meni tudi, da je med besedili v vezani obliki preveč prevodov. Od 37 poetičnih besedil jih 10 izhaja iz tujih jezikov v skoraj docela klasičnem prevodu. Večina jih je iz hrvaščine, torej južnoslovanskega narečja. Če celo tako izjemno bogata literatura, kot je nemška, ne zganja kravala ob prevzemanju iz tujih jezikov in vključevanju takega čtiva v berila za ljudske šole, se skromni slovenski književnosti resnično ne bi bilo treba sramovati tovrstnega početja, sploh kadar si izposoja iz sorodnih slovanskih literatur. Najvažnejše je vendar, da berilo nudi primerno vsebino v vsečni obliki. Lepa cvetica, ki jo presadimo v domači vrt, ni nič manj lepa, če izhaja s tujega. Pomembno je samo, da v lastnem vrtu dobro uspeva.«⁴⁸

K tej izjavi je pomembno dodati, da je bil Schreiner ravnatelj učiteljišča v Mariboru in avtor zbirke čitank, ki jo je med prvo svetovno vojno vzela na muho oblast zaradi očitkov »panslavistične agitacije«.⁴⁹ Če sklepamo po tem, je bil torej prav gotovo narodno zaveden in v dihotomnem nasprotju med »rodoljubi« in »nemškutarji« nikakor ne more spadati med slednje. Poleg tega se potrjuje Prunčeva izjava, da so bili prevodi še posebej nezaželeni v tistih žanrih, kjer je bila že na voljo izvirna produkcija besedil. Izvedenčeva kritika se je namreč sklicevala prav na to, da berilo vsebuje preveč prevedenih pesmi, medtem ko prevodom stvarnih in proznih besedil ni ugovarjala. Pa tudi sicer so se v začetku 20. stoletja še zmeraj zgledovali po nemških berilih oz. nemški književnosti. Četudi so obstajale močne težnje po emancipaciji od nemščine, je ta še vedno ostajala referenčna točka.

National-Literatur der einzelnen slavischen Sprachen für die realen Gebiete der Geschichte, Geographie und Naturgeschichte nicht eine hinreichende Ausbeute gewährt, durch gediegene Uebersetzungen aus anderen Sprachen dem Bedürfnisse abzuheffen.» Ministerium für Cultus und Unterricht, *Entwurf der Organisation der Gymnasien*, str. 148.

⁴⁷ Schreiner/Hubad, *Čitanka za obče ljudske šole*.

⁴⁸ Izvirnik: »Endlich meint Ref.[erent], unter den Stücken in gebundener Rede seien zu viele Übersetzungen. Nun unter 37 poetischen Lesestücken sind 10 aus fremden Sprachen genommen w.zw. fast durchaus in klassischer Übersetzung. Die Mehrzahl ist aus dem Kroatischen, also einem südslawischen Dialekt entnommen. Wenn die überreiche deutsche Literatur keinen Anstand nimmt, aus fremden Sprachen Entlehntes in die Volksschullesebücher aufzunehmen, so braucht sich dessen die bescheidene slowenische Literatur nicht zu schämen, zumal wenn sie ihr Anlehen bei verwandten slawischen Literaturen macht. Die Hauptsache ist wohl, daß das Lesebuch einen angemessenen Stoff in schöner Form bietet. Eine schöne Blume in den heimischen Garten verpflanzt ist dann nicht weniger schön, wenn sie aus der Fremde stammt. Es kommt nur darauf an, daß sie in meinen Garten gedeiht.« ARS, "Gegenäußerung zu den beiden Gutachten, str. 3.

⁴⁹ ÖSTA AVA, "betreffend den panslavistischen Geist".

Sklep: o kulturi prevajanja in ideološkem usmerjanju v slovenskih šolskih berilih

Za zaključek želim podati nekaj opažanj v zvezi z aktualnimi dognanji o kulturi prevajanja in ideološkem usmerjanju v slovenskih berilih. Pod kulturo prevajanja razumemo tisti »zgodovinsko oblikovani podsistem posamezne kulture, ki se nanaša na prevajanje« in prispeva k nadaljnjemu razvoju kultur, pri čemer nanjo vseskozi vplivajo in jo preoblikujejo »družbeno uveljavljene, usmerjane in vodljive norme, konvencije, pričakovanja in sistemi vrednot« vseh udeležencev.⁵⁰ Sklep do neke mere predstavlja trenutno delovno poročilo oz. delovne hipoteze, ki so se doslej potrdile z analizami beril in arhivskimi raziskavami, niso pa še na voljo v obliki obsežneje razdelanega avtorskega dela ali objave.

1. Prevodi v berilih enciklopedičnega oz. antologijskega značaja količinsko obsegajo precej velik delež, vendar se ta zelo neenakomerno porazdeli med različne besedne žanre in izhodiščne jezike. Relativno malo število prevodov je denimo v poeziji, pa tudi med kratkimi zgodbami in povestmi z moralno-vzgojno funkcijo. Iz zapisanega lahko sklepamo, da je bil ta segment zadostno pokrit z besedili iz izvirne slovenske produkcije, čeprav so ta pogosto nastajala po že obstoječih (nemških) predlogah, kjer se nam znova ponuja široko definiran pojem *rewritinga*. Primer tega je t. i. krištofšmidovska literatura za otroke in mladostnike – gre za prevode in zelo svobodno po izvirniku oblikovane *rewritinge* besedil nadvse popularnega nemškega avtorja otroških knjig Christopha Schmida (1768–1854), ki jih najdemo v veliki večini šolskih učbenikov, predvsem tistih, ki so bili rabljeni v ljudskih šolah.⁵¹ Besedilna vrsta, ki se je najintenzivneje gradila in oblikovala z velikim številom prevodov iz nemščine pa so strokovna besedila s področij živalstva, naravoslovja, zemljepisa, zgodovine in domoznanstva.
2. Med izhodiščnimi jeziki prevladuje nemščina, obenem pa je najti tudi veliko prevodov iz češkega, hrvaškega in srbskega jezika. Najopaznejša razlika med obojim je v označenosti izvora besedil. Medtem ko so bili še v poznejših desetletjih Habsburške monarhije pogosto rabljeni prevodi iz sorodnih slovanskih jezikov in kot prevodi tudi jasno označeni (sploh če je šlo za junaški epos, zgodovinske »slovanske« teme itd.), s čimer se je morda na nek način izražala znotrajslovanska povezanost, pa pri besedilih, izhajajočih iz nemškega jezikovnega prostora, bistveno pogosteje opazimo tendenco, da bi ta izvor »prikrili«. Na to kaže zlasti opustitev vsakršnega zaznamka o avtorstvu besedila oziroma drugačna strategija, in sicer, da je bil kot avtor naveden prevajalec ali pa izdajatelj starejše knjige, v kateri je bil prevod že kdaj prej objavljen.⁵² Jasen

⁵⁰ Prunč, *Translationskultur*, 107. Prim. tudi: Prunč, "Zur Konstruktion von Translationskulturen"; Prunč, "Zur ideologischen Steuerung von Übersetzungsprozessen".

⁵¹ Hladnik, "Svobodno po nemškem poslovenjeno.", str. 193f.

⁵² Kot primer naj omenimo Ezopove basni, katerih avtorstvo je v več gimnazijskih berilih pripisano Franu Metelku, ki jih je v odlomkih do neke mere že vključil v svoji slovnici *Lehrgebäude der slowenischen Sprache*. Vsebinsko in slogovno so besedila zelo podobne nemškim prevodom Ezopovih basni, zaradi česar lahko sklepamo, da so bile oblikovane po nemški predlogi oziroma da gre za posredni prevod. Ni sicer znano, ali je Metelko omenjene basni prevajal po nemški (ali

trend je opaziti tudi v sedemdesetletnem obdobju med letoma 1848 in 1918: medtem ko so bili v zgodnejših učbenikih prevodi veliko bolj iskreno in nazorno označeni kot prevodi, pa je v zadnjih desetletjih po eni strani naraščala tendenca dajanja prednosti izvirnim slovenskim besedilom (ki je bila dotlej že na voljo v zadostni kakovosti in obsegu), po drugi strani pa so začeli prevode prikrivati. To potrjuje, v kako majhni meri je bila družba (in avtorji šolskih učbenikov kot njeni predstavniki) v 50-ih in 60-ih letih 19. stoletja prežeta z narodnimi identifikacijskimi kategorijami oz. te vsaj še niso bile v nepremostljivem nasprotju z nemštvom. Zdi se, da so bili prevodi iz slovanskih jezikov nadvse dobrodošla metoda za samopotrjevanje slovanske/slovenske identitete; prevodi iz nemščine pa so v narodnoemancipatornem diskurzu bržkone spominjali na prevlado in odvisnost od nemškega jezika in kulture.

3. Šolske knjige so mladini vcepljale specifičen kánon tem in vrednot. Ta je bil v samem bistvu prežet z dominantnim značajem katoliške morale in avstroslavizma. Obseg v prvi vrsti verskih besedil se je skozi desetletja zmanjševal, kar je celo vodilo do polemik v postopkih aprobacije učbenikov: tako je denimo kritika Abecednika Karla Widerja avtorju očitala, da verski element ni prisoten v zadostni meri: »Boga pozna le v enem stavku [...]. Ne govori pa nikje o Stvarniku. Nikje ne govori o Kristusu, o Materi božji, o kakem svetniku ali o krščanskih čednostih.«⁵³ Manjkajoče sklicevanje na boga je bilo kritično izpostavljeno tudi v čitankah Jakoba Sketa.⁵⁴ Drugi, enako bistveni element sta predstavljala povezanost z domovino in zvestoba cesarju, ki se je izražal v prevodih pesmi in krajših anekdot iz življenja pomembnih Habsburžanov (na primer Jožef II pri plugu ali Rudolf Habsburški in pekarica), in katerega obseg se je z leti povečeval. Videti je, da je z desetletji vse bolj prevladoval habsburški *master narrative* (*Meistererzählung*),⁵⁵ harmonični portret enotnosti v različnosti.

grški) predlogi oz. ali jih je prevzel iz ljudskega izročila, kljub temu pa bi moral biti kot njihov avtor nedvomno naveden Ezop in ne Metelko. Medtem ko je Metelko sam sicer omenjal grškega pesnika, pa Miklošič (v berilu za peti razred) in Sket (v berilu za tretji razred) avtorstvo pripisujeta izključno Metelku. Zanimivo je, da Sket v predelavi Janežičevega *Cvetnika* Ezopa še omenja, v učbeniku, ki ga sam napiše pozneje, pa ta podatek zamolči. Prim. Metelko, *Lehrgebäude der slowenischen Sprache*, str. 281–294; Janežič/Sket, *Cvetnik. Berilo za slovensko mladino*, str. 7; Miklošič, *Berilo za peti gimnazijalni razred*, str. 26f. und Sket, *Slovenska čitanka za tretji razred*, str. 21; 113; 137. Še en primer »zamolčanja« nemškega izvora besedil so spodaj omenjene anekdote in črtice iz življenj habsburških vladarjev, npr. o Rudolfu Habsburškemu, Jožefu II., Mariji Tereziji in Francu Jožefu I. V slovenskih berilih so kot njihovi avtorji navedeni prevajalci (Umek, Tomšič, Hubad, Kosmač itd.), medtem ko nemški izvirniki niso omenjeni. Prim. Loritza, *Habsburg! Ein Denkbuch für Oestreichs*; Schönhuth, *Charakterzüge aus dem Leben des*; N. N. [Reichshistoriograph Joseph II.], *Charakterzüge, Memorabilien und historische Anekdoten*; Schimmer, *Censurfreie Anekdoten von Kaiser Joseph* in slovenska berila: Bleiweis, *Slovensko berilo za tretji gimnazijalni*; Sket, *Slovenska čitanka za prvi razred*; Sket, *Slovenska čitanka za tretji razred*.

⁵³ ÖSTA AVA, "Betreff: Wider, Karel, Moje prvo berilo".

⁵⁴ N. N., *Slovenska čitanka za prvi razred*, str. 227.

⁵⁵ O tem natančneje: Fikfak/Johler, *Ethnographie in Serie* Promitzer, "The South Slavs in the Austrian Imagination"; Jarausch/Sabrow, "'Meistererzählung' - Zur Karriere eines Begriffs".

4. Utrjevanje slovenske skupne narodne identitete, do katerega je prišlo v obdobju med letoma 1848 in 1918, se odraža tudi v šolskih berilih. Do določene mere vzporedno z avstroslavizmom je besedila vse močnejše barvala tudi slovenska skupna narodna identiteta. Na prvi pogled sicer ne z ideološkim namenom, pa vendar nadvse učinkovito in vidno, je vse pogostejše prihajalo do lokalizacije besedil: povestice in basni z moralno noto so bile predstavljene v slovensko sobesedilo in sotvarje, nadvse priljubljene so postale narodne pravljice in pripovedke. Lokalizacija je opazna tudi v strokovnih besedilih, kjer poleg splošnih informacij o živalskih in rastlinskih vrstah sledi tudi podatek, kje v kronovinah s slovenskim prebivalstvom se te pojavljajo.⁵⁶ Tudi povsem količinsko gledano, se vse pogostejše pojavljajo besede slovensko, Slovenci itn., medtem ko se izraz ilirski (v pomenu izhodiščnega jezika nekega besedila) pojavlja samo v zelo zgodnjih berilih in nato – vzporedno z redukcijo ilirizma na hrvaški kontekst⁵⁷ – popolnoma izgine. Vedno pogostejše se pojavljajo tudi besedila z zgodovinsko tematiko, ki utrjujejo še danes veljaven slovenski *master narrative* o »kmečkem narodu«⁵⁸ in ilustrirajo pomembne zgodovinske prelomnice oz. topose (če omenimo le ustoličevanje koroških vojvod, slovansko prazgodovino, slovanske šege in običaje, pokristjanjevanje in turške vpade).

Viri in literatura

Kratice

ARS - Arhiv Republike Slovenije

NUK - Narodna univerzitetna knjižnica

ÖSTA AVA - Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv

Arhivski viri

ARS (AS 31 Namestništvo v Ljubljani 1850–1860; Fasz. 31/14). Laibacher Statthaltere, *Plan zur Abfassung des slovenischen Lesebuches für Gymnasien, I. Theil*, 1850.

ARS (AS 31; Namestništvo v Ljubljani 1850–1860; Fasz. 31/14). Laibacher Statthaltere, *Schreiben von Kleemann an die k.k. Statthaltere für Krain*, 1850.

⁵⁶ Podrobneje o tem in za primere gl. Erjavec: Živalstvo, prevod Pokornyjevega dela *Naturgeschichte des Tierreiches*, v: Lovšin, *Prevajanje učbenikov iz nemščine v slovenščino*, 52. ff. Pokorny/Erjavec, Živalstvo: prirodopis za niže gimnazije und Prunč, *Die Funktion der Übersetzung*, str. 114–124.

⁵⁷ Höslér, *Von Krain zu Slowenien*, 190f.; Stergar, "Der Zusammenbruch der französischen Herrschaft" (v tisku).

⁵⁸ Vilfan, "Slovenci - kmečki narod?" Štih, "Miti in stereotipi v podobi".

- ARS (AS 31 Namestništvo v Ljubljani 1850–1860, Fasz. 31/14). k.k. Landesregierung zu Laibach, „*Realschuldirektion überreicht zwei Gutachten über die slovenische Uebersetzung des Buches „Kurze Reichs- und Länderkunde des Kaiserthumes Österreich“; Aktennummer 23261, 1858.*
- ARS (AS 31 Namestništvo v Ljubljani 1850–1860, Fasz. 31/14). k.k. Landesregierung zu Laibach/Landesrath Jettmer, „*Kapitular-Konsistorium äußert sich in Betreff des Ergänzungsheftes zum Lesebuche für die oberste Klasse der Hauptschulen*“, Aktennummer 3216, 23. Feber 1860.
- ARS (AS 1090, C. kr. ministrstvo za bogočastje in uk, odbrani spisi, Dunaj, t.e. 94, sign. 24). Ministerium für Cultus und Unterricht, *Akt Nr. 23119 vom 26. September 1895. „Betreff: Centraldirektion des k.k. Schulbücherverlages beantragt die Herstellung eines slovenischen Regel- & Wörterverzeichnisses*“, 1895.
- ARS (AS 1090 c. kr. Ministrstvo za bogočastje in uk, odbrani spisi - Dunaj, t.e. 94, sign. 24). k.k. Ministerium für Kultus und Unterricht / Schreiner, Henrik, „*Gegenäußerung zu den beiden Gutachten über des Unterzeichneten 4. Teil des Lesebuches für slowenische Volksschulen*“, Aktennummer 26883, 1908.
- NUK, Rokopisna zbirka (MS 1488 Jako Sket, ostalina II, III. Gradivo (133). Arhivalije o cenzuri in prepovedi slovenske čitanke). N. N., *Hauptgrundsätze fuer die Verfassung Slovenischer Lesebücher (Nach dem Lehrplane für die slovenische Sprache)*.
- NUK, Rokopisna zbirka (MS 1488 Jakob Sket, ostalina II, V. tuja korespondenca (1+5 prilo, 1915)). N.N., *Gutachten [zu Skets Lesebüchern]*, 1914.
- ÖSTAAVA (Unterricht 1848–1918, Fasz. 4979, Sign. 24E serb.-slov. Sprache). k.k. Ministerium für Kultus und Unterricht, „*Betreff: Wider, Karel, Moje prvo berilo. Za obče ljudske šole*“ *Beiliegend: Spomenica v. F. Jaklič, Aktennr. 29886, 1912.*
- ÖSTAAVA (Unterricht 1848–1918, Fasz. 4979, Sig. 24 E). Ministerium für Kultus und Unterricht, „*betreffend den panslavistischen Geist an der L.B.A. Marburg (Slowenische Lesebücher von Schreiner-Hubat)*“, Aktenzahl 125, 1917.

Objavljeni viri

- Bleiweis, Janez, *Slovensko berilo za tretji gimnazijalni razred*, Ljubljana, 1854.
- Čelakovský, František, *Česká čítací kniha pro nižší třídy gymnasiální*. Díl první., Praha, 1852.
- Cigale, Matej, *Znanstvena terminologija s posebnim ozirom na srednja učilišča = Deutsch-slovenische wissenschaftliche Terminologie*, Ljubljana, 1880.
- Franz Joseph I. „48. Gesetz vom 25. Mai 1868 wodurch grundsätzliche Bestimmungen über das Verhältniß der Schule zur Kirche erlassen werden. Schule-Kirche-Gesetz,“ v: *Reichsgesetzblatt für das Kaiserthum Oesterreich*, 1868, str.97–102.
- Franz Joseph I. „Gesetz vom 14. Mai 1869, durch welches die Grundsätze des Unterrichtswesens bezüglich der Volksschulen festgestellt werden [Reichsvolksschulgesetz],“ v: *Reichsgesetzblatt für das Kaiserthum Oesterreich*, knj. 62, 1869, str. 277–288.
- Janežič, Anton/Sket, Jakob, *Cvetnik. Berilo za slovensko mladino*. Četrty popravljeni natis oskrbel Dr. Jakob Sket. Prvi del, Celovec, 1881.
- Loritz, Karl, *Habsburg! Ein Denkbuch für Oestreichs Völker*. 3, Leipzig/Dunaj, 1847.
- Metelko, Franc, *Lehrgebäude der slowenischen Sprache im Königreiche Illyrien und in den benachbarten Provinzen nach dem Lehrgebäude der böhm. Sprache des Herrn Abbé Dobrowsky*, Ljubljana, 1825.
- Miklošič, Fran, *Berilo za peti gimnazijalni razred*, Dunaj, 1853.
- Ministerium für Cultus und Unterricht, *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich*, Dunaj, 1849.

- Ministerium für Cultus und Unterricht, *Verordnungsblatt für das Ministerium für Cultus und Unterricht*, Dunaj, 1869–1918.
- Ministerium für Cultus und Unterricht, „Nr. 16. Erlass des Ministers [...] vom 22. Mai 1878 [...] betreffend die Veröffentlichung eines Verzeichnisses der zum Lehrgebrauche in Volks- und Bürgerschulen allgemein zugelassenen Lehrbücher und Lehrmittel“, v: *Verordnungsblatt für das Ministerium für Cultus und Unterricht*, 1878, str.48–49.
- Mozart, Johann. *Deutsches Lesebuch für die unteren Klassen der Gymnasien*, knj. 1, Dunaj, 1849.
- N. N., *Slovenska čitanka za prvi razred srednjih šol. [Rezension]*, v: *Dom in svet*, 1889 (10), str. 226f.
- N. N. [Reichshistoriograph Joseph II.], *Charakterzüge, Memorabilien und historische Anekdoten von Kaiser Joseph II. und seiner Zeit*, 2. 2, Leipzig und Meissen, 1847.
- Pokorny, Alois, *Živalstvo: prirodopis za niže gimnazije in realke. Poslovenil Fr. Erjavec*, Celovec, 1864.
- Schimmer, Karl August, *Censurfreihe Anekdoten von Kaiser Joseph II.*, Dunaj, 1848.
- Schönhuth, Ottmar, *Charakterzüge aus dem Leben des guten und frommen Königs Rudolf von Habsburg*. Volksbücher aus alter und neuer Zeit, Dunaj, Albert A. Wenedikt, 1864.
- Schreiner, Henrik/Hubad, Franc, *Čitanka za obče ljudske šole: izdaja v štirih delih*. Del 4, Za šesto, sedmo in osmo šolsko leto štiri- in večrazrednih ljudskih šol, Dunaj, 1909.
- Sket, Jakob, *Slovenska čitanka za prvi razred srednjih šol*, Celovec, 1889.
- Sket, Jakob, *Slovenska čitanka za tretji razred srednjih šol. III. del*, Celovec, 1892.
- Sket, Jakob, *Slovenska čitanka za tretji razred srednjih šol. Druga izdaja*, Celovec, 1906.
- Slomšek, Anton, *Veliko berilo in pogovorilo za vajo učencov drugega odreda*, Dunaj, 1855.
- Stritar, Josip, *Zbrano delo. Sedma knjiga. Pogovori 1881–1894. Dunajska pisma. Krajši spisi. Dostavki.*, Ljubljana, 1956.

Literatura

- Almasy, Karin, *Wie aus Marburgern "Slowenen" und "Deutsche" wurden. Ein Beispiel zur beginnenden nationalen Differenzierung in Zentraleuropa zwischen 1848 und 1861*, 1. Aufl. Wissenschaftliche Schriftenreihe des Pavelhauses, knj. 16, Gradec, 2014.
- Almasy, Karin, *"...za Boga in véro, za cesarja in domovino!". Translationskultur und ideologische Steuerung in slowenischen Schullesebüchern (1848–1918)*, Gradec, 2017 (v pripravi).
- Domej, Theodor, "Sprachpolitik und Schule in Kärnten 1774–1848," v: Harald Krahwinkler, ur., *Staat, Land, Nation, Region. Gesellschaftliches Bewusstsein in den österreichischen Ländern Kärnten, Krain, Steiermark und Küstenland 1740 bis 1918*. Unbegrenzte Geschichte. Zgodovina brez meja, Celovec 2002, str.103–166.
- Engelbrecht, Helmut, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs. Das 16. und 17. Jahrhundert*, 2/4, Dunaj, 1983.
- Engelbrecht, Helmut, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs. Von 1848 bis zum Ende der Monarchie*, 4/4, Dunaj, 1986.
- Fikfak, Jurij/Johler, Reinhard, *Ethnographie in Serie. Zu Produktion und Rezeption der "österreichisch-ungarischen Monarchie in Wort und Bild"*. Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Ethnologie der Universität Dunaj, Bd. 28, Dunaj, 2008.
- Frommelt, Klaus, *Die Sprachenfrage im österreichischen Unterrichtswesen 1848–1859*, Gradec, Köln, 1963.
- Hebenstreit, Gernot/Wolf, Michaela, "Eine Rechtsterminologie für die 'in Österreich cultivierten slavischen Dialekte'. Die k.k. Terminologiekommission von 1849," v: Gernot Hebenstreit,

- ur., *Grenzen erfahren – sichtbar machen – überschreiten. Festschrift für Erich Prunč zum 60. Geburtstag*, Frankfurt am Main, 2001.
- Hladnik, Miran, "Svobodno po nemškem poslovenjeno. Popularni prevedeni žanri 19. stoletja," v: Drago Bajt u.a., ur., *Prešeren v prevodih*, Zbornik društva slovenskih književnih prevajalcev 8/9, Ljubljana, 1985, str.191–199.
- Hladnik, Miran, "Vloga prevoda v slovensko-nemški literarni tekmi," v: Miran Hladnik/Darinka Pečaj-Rus, ur., *SSJLK: Zbornik predavanj*, XXVIII; Ljubljana, 1992, str.109–119.
- Hofeneder, Philipp, *Galizisch-ruthenische Schulbücher in der Zeit von 1848–1918 sprachliche Konzeption und thematische Ausrichtung*, Dunaj, 2009.
- Hojan, Tanja, "Slovenska šolska knjiga ob 200-letnici uradnih šolskih knjig," v: Slovenski šolski muzej, ur., *Razstava ob dvestobletnici slovenske šolske knjige*, Ljubljana, 1972, str.17–51.
- Hösler, Joachim, *Von Krain zu Slowenien. Die Anfänge der nationalen Differenzierungsprozesse in Krain und der Untersteiermark von der Aufklärung bis zur Revolution. 1768 bis 1848*, München, 2006.
- Hroch, Miroslav, *Das Europa der Nationen: die moderne Nationsbildung im Vergleich*. Synthesen. Probleme europäischer Geschichte, Göttingen, 2005.
- Jarausch, Konrad Hugo/Sabrow, Martin, "'Meistererzählung' – Zur Karriere eines Begriffs," v: Konrad Hugo Jarausch/Martin Sabrow, ur., *Die historische Meistererzählung. Deutungslinien der deutschen Nationalgeschichte nach 1945*, Göttingen, 2002, str. 9–32.
- Kolarič, Rudolf, "Cigale, Matej (1819–1889)," v: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, ur., *Slovenska biografija*, 2013.
- Kosi, Jernej, *Kako je nastal slovenski narod. Začetki slovenskega nacionalnega gibanja v prvi polovici devetnajstega stoletja*, Ljubljana, 2013.
- Lefevere, Andre, *Translation, rewriting, and the manipulation of literary fame*. Translation studies, London, New York, 1992.
- Lokar, Janko, "Bleiweis in Novičarji v borbi za slovenski jezik in domače slovstvo," v: Josip Tominšek, ur., *Bleiweisov zbornik*, Ljubljana, 1909, str.1–140.
- Lovšin, Andrej, *Prevajanje učbenikov iz nemščine v slovenščino v drugi polovici 19. stoletja*, Ljubljana, 2010.
- Mikoletzky, Hanns Leo, *200 Jahre Österreichischer Bundesverlag*, Dunaj, 1972.
- Moritsch, Andreas, *Der Austroslavismus. Ein verfrühtes Konzept zur politischen Neugestaltung Mitteleuropas*. Böhlau Zeitgeschichte, Bd. 1, Dunaj, 1996.
- Moser, Michael, "*Ruthenische*" (*ukrainische*) *Sprach- und Vorstellungswelten in den galizischen Volksschullesebüchern der Jahre 1871 und 1872*. Slavische Sprachgeschichte, Bd. 2, Dunaj, Berlin, 2007.
- Newerkla, Stefan Michael, "Diglossie im Schulwesen in Böhmen nach 1848," v: Kristina Kaiserová, ur., *Die Sprachenfrage und ihre Lösung in den böhmischen Ländern nach 1848*, Acta Universitatis Purkynianae / Univerzita J.E. Purkyně v Ústí nad Labem, 1998, str.167–200.
- Newerkla, Stefan Michael, "Die Rolle der russischen und anderer Literaturen im Lektürekanon tschechischer Mittelschulen in der zweiten Hälfte des 19. Jh. bis zum Ende der Habsburgermonarchie," v: Sergej Sergeevich Averintsev/Juliane Besters-Dilger, ur., *Wort, Geist, Kultur, Russkaia kul'tura v Evrope = Russian culture in Europe*, 2007, str.337–366.
- Ostaneck, France, "Ob 200-letnici slovenskih šolskih knjig," v: Slovenski šolski muzej, ur., *Razstava ob dvestobletnici slovenske šolske knjige*, Ljubljana, 1972, str.5–16.
- Petioky, Viktor, "Zur nichtliterarischen Übersetzungstätigkeit in der Donaumonarchie," v: Erika Worbs/Dieter Huber, ur., *Ars transferendi*, FASK, Publikationen des Fachbereichs angewandte Sprach- und Kulturwissenschaft der Johannes Gutenberg-Universität Mainz in Gernersheim.

- Reihe A, Abhandlungen und Sammelbände, Frankfurt am Main, 1998, str.351–372.
- Pignar Tomanič, Andreja, "Versuch eines Habitus-Konzeptes aus zeitlicher Distanz: die Übersetzer der Dramen im Sammelband Slovenska Talija (1867–1896) und ihr Habitus," v: Vlasta Kučič, ur., *Translation in Theorie und Praxis*, Deutsch als Fremdsprache in der Diskussion 8, Frankfurt, 2013, str.239–246.
- Promitzer, Christian, "The South Slavs in the Austrian Imagination. Serbs and Slovenes in the Changing View from German Nationalism to National Socialism," v: Nancy M. Wingfield, ur., *Creating the other. Ethnic conflict and nationalism in Habsburg Central Europe*, Austrian history, culture & society, New York, 2003, str.183–215.
- Prunč, Erich, "Die Funktion der Übersetzung im Prozess der Nationswerdung," v: Franz Görner, ur., *Stabilität in Südosteuropa: eine Herausforderung für die Informationsvermittlung*, Berlin, 2007, str.114–124.
- Prunč, Erich, "Translationskultur (Versuch einer konstruktiven Kritik des translatorischen Handelns)," v: *Textcontext: TcZ: Translation, Theorie, Didaktik, Praxis*, knj. 11 (1), 1997, str. 99–127.
- Prunč, Erich, "Hypothesen zum Gattungsprofil deutsch-slowenischer Übersetzungen im Zeitraum 1848–1918," v: Nike Kocijančič Pokorn et al. ur. *Beyond equivalence*, Gradec translation studies 9, Gradec 2005, str. 9–27.
- Prunč, Erich, "Deutsch-slowenische/kroatische Übersetzung 1848–1918. Ein Werkstättenbericht," v: *Wiener Slavistisches Jahrbuch*, knj. 53, Dunaj 2007, str.163–175.
- Prunč, Erich, "Zur Konstruktion von Translationskulturen," v: Larisa Schippel, ur., *Translationskultur. Ein innovatives und produktives Konzept*. TransÜD 16, Berlin, 2008, str.19–42.
- Prunč, Erich, „Zur ideologischen Steuerung von Übersetzungsprozessen,“ v: Helene Breitenfellner/Škofljanec Mateja, ur., *Avstrija_Slovenija: kulturni stiki. Österreich_Slowenien: kulturelle Begegnungen*, Maribor, 2010, str.85–107.
- Rumpler, Helmut/Sege, Martin, *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, knj. IX/2: Soziale Strukturen. Die Gesellschaft der Habsburgermonarchie im Kartenbild. Verwaltungs-, Sozial-und Infrastrukturen. Nach dem Zensus von 1910, IX/2*, Dunaj, 2010.
- Schmidt, Vlado, *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem III. (1848–1870)*, 3, III, Ljubljana, 1966.
- Schmidt, Vlado, *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem II. 1805–1848*, 3, II, Ljubljana, 1988.
- Stabej, Marko, „Abecedna vojna,“ v: Janez Cvirn, ur., *Slovenska kronika XIX. stoletja*, Ljubljana, 2001, str.187–188.
- Stergar, Rok, „Der Zusammenbruch der französischen Herrschaft in den Illyrischen Provinzen und ihre Reintegration in das Kaisertum Österreich,“ v: *Institut für Geschichtswissenschaften und Europäische Ethnologie, Universität Innsbruck (ur.) 24.-26.09. 2015 – Am Rand der großen Politik*, (v tisku).
- Štih, Peter, «Miti in stereotipi v podobi starejše slovenske nacionalne zgodovine,» v: *Zbornik 33. zborovanje Zveze zgodovinskih društev Slovenije*, Kranj 2006, str. 25–47.
- Vilfan, Sergej, „Slovenci - kmečki narod?,“ v: *SSJLK: Zbornik predavanj*, 1993, str.229–243.
- Wolf, Michaela, *Die vielsprachige Seele Kakaniens. Übersetzen und Dolmetschen in der Habsburgermonarchie 1848 bis 1918*, Dunaj, 2012.

ZUSAMMENFASSUNG:

»...za Boga in véro, za cesarja in domovino!«
 Übersetzungskultur und ideologische Steuerung in
 slowenischen Schullesebüchern (1848–1918)

Karin Almasy

Durch die Quellengattung Schulbuch, insbesondere durch das historische, enzyklopädische Schullesebuch (slow. *berilo* oder *čitanka*) lässt sich der Werte-, Themen- und Literaturkanon, der zu einem gewissen Zeitpunkt in einer gewissen Gesellschaft dominant ist, rekonstruieren. Eine kritische Untersuchung der staatlich kontrollierten Schullesebücher, ihres Entstehungskontextes, ihrer Verfasser und ihrer ideologischen Steuerungsfunktion ermöglicht daher vielsagende Einblicke in das Selbstverständnis von Gesellschaften bzw. die staatlich gelenkten Narrative. Dies trifft insbesondere für den Zeitraum ab dem Revolutionsjahr 1848 zu, in dessen Folge es erstmals zu einer modernen – nicht mehr ausschließlich geistlichen – Schulbuchproduktion kam. Im slowenischen Fallbeispiel ist die Bedeutung von Schullesebüchern als historische Quelle schon allein deshalb hervorzuheben, weil sich die slowenische Sprachentwicklung hin zu einer einheitlichen, normierten und kodifizierten Nationalsprache im Wesentlichen erst ab der Mitte des 19. Jahrhunderts – und vor allem in und durch das Schul(buch)wesen – vollzog. Gleichzeitig kommt es im selben Zeitraum – und auch im erheblichen Ausmaß durch die prägende Institution Schule (und Schulbuch) – zur Herausbildung und Durchsetzung einer nationalen slowenischen Gruppenidentität. Der vorliegende Artikel soll demnach zeigen, dass die Zentralisierung des Schulwesens in Wien und das Approbationsmonopol des *Ministeriums für Cultus und Unterricht* sehr positive Auswirkungen auf diese Prozesse hatten.

Ein erheblicher Teil der Texte in Schullesebüchern sind Übersetzungen, oft nur wenig oder gar nicht als solche kenntlich gemacht. Der Beitrag von Übersetzungen zur Entwicklung einer einheitlichen Nationalsprache, die alle Funktionsanwendungen selbst abdecken kann, wurde jedoch bislang im national-emanzipatorischen Diskurs meist ausgeblendet: Es galt nationalen Besitzstand aufzubauen und nach innen und außen als symbolisches Kapital auszuweisen, um vom Deutschen dominierten gesellschaftspolitischen Umfeld ein gleichwertiger Mitspieler zu werden: Deshalb fokussierte man auf »Originalität und Reinheit«, auf »das heilige Original«, ergo auf die originäre slowenische Textproduktion, was Übersetzungen von vornherein einen sekundären Status zuwies. Dabei wären gerade die großen und raschen Fortschritte in der slowenischen Sprach- und Nationalentwicklung in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts ohne Übersetzung gar nicht möglich gewesen, da die Sprache der höheren Bildung, über die der gesamte höhere Wissenstransfer erfolgte, unbestritten das Deutsche war. Vorliegender Beitrag gibt Einblicke in das aktuelle Forschungsprojekt der Autorin und zeigt auf, welche bedeutende Rolle Übersetzungen in Schulbüchern und im Schulwesen spielten und inwiefern und in welchem Ausmaß Übersetzungsprozesse eine Rolle bei der ideologischen Steuerung und Erziehung der Jugend zu »guten« Slowenen, Katholiken und kaisertreuen Patrioten spielten. Besprochen werden gängige Narrative der Zeit, die Übersetzungen als »notwendiges Übel« und »fremdes Gut« sahen, sowie Gegenstimmen, die pragmatisch die Notwendigkeit von Übersetzungen erkannten oder sie sogar als »schöne Blumen« aus der Fremde im eigenen Garten priesen. Die vorliegenden Ergebnisse zur Untersuchung der Übersetzungskultur in den slowenischen Schullesebüchern deuten darauf hin, dass vor allem eher Übersetzungen aus dem Deutschen »verschwiegen« wurden, während Übersetzungen aus den slawischen »Brudersprachen«, v.a. aus dem Tschechischen, Kroatischen und Serbischen, eine affirmativ-slawische Symbolkraft zukam. Die Zahl der Übersetzungen, die Transparenz im Umgang mit ihnen sowie eindeutig religiöse Inhalte nehmen im Zeitraum zwischen 1848 und 1918 ab, austroslawistische, kaisertreue Bekundungen und nationale Inhalte hingegen nehmen zu. In den letzten Jahrzehnten der Monarchie, besonders während des Ersten Weltkrieges, als das Approbationsverfahren sich zu einer strengen Zensur auswuchs, entwickelten sich habsburgtreuer gesamtstaatlicher Patriotismus und slowenisches Nationsempfinden zunehmend auseinander und traten zueinander in Widerspruch – obwohl sie bis dahin lange neben- und miteinander existiert und einander nicht ausgeschlossen hatten.

ISSN 0350-5774

9 770350 577002

ZČ | Ljubljana | 70 | 2016 | št. 3-4 (154) | str. 283-542